

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:2 • 2010

Nazismens närvaro i efterkrigstidens Sverige

Johan Östling, *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, (Stockholm: Atlantis 2008). 387 s. + register. (Summary in English: The lessons of Nazism: Swedish experiences in the wake of the Second World War.)

”Sensmoral” är enligt ordboken ”en moralisk slutsats som sammanfattar budskapet i ett konstnärligt verk”, eller också en slutsats som är ”helt härledd av läsaren eller åskådaren”. Det är sensmoral i den senare betydelsen som står i centrum för Johan Östlings avhandling *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. ”Sensmoralen” handlar här om ”de slutsatser och lärdomar som dras av en historisk erfarenhet” (s. 58). Östling undersöker de effekter som den tyska nazismen fick på det offentliga samtalet i Sverige, hur nazismen indirekt kom att påverka det svenska kulturella landskapet, vetenskaperna och även konkret politik. En central utgångspunkt är att svensk efterkrigstid, i betydligt högre grad än vad som tidigare hävdats, formades mot bakgrund av diskussionerna om Nazityskland. Uttryckt mera generellt handlar avhandlingen om hur ett samhälle tolkar, hanterar och lever vidare med en historisk erfarenhet.

Johan Östling rubricerar sin studie som i första hand idéhistorisk och inriktad mot artikulerade ”åsiktsbildningar, föreställningar och idébrytningar i offentligheten”. De opinionsbildare, författare och andra intellektuella han intresserar sig för – ”det moderna samhällets eliter” – är en till allra största delen manlig skara. Så långt kunde det se ut som en rätt traditionell, för att inte säga litet gammaldags idéstudie. Men Östling tillför därutöver något väsentligt både genom sitt val av problemområde och genom sitt forskningsperspektiv. Det finns få studier om den tidiga efterkrigstidens idédebatt, och Östlings ambition att knyta samman dåtidens tolkning av världshändelserna med dåtidens framtidsföreställningar är både spännande och fruktbar. Genom att sammanfoga en rad undersökningar av olika kulturella och intellektuella fält, från de sista krigsåren fram till 1950, bygger författaren upp en övergripande tes om det specifikt svenska sättet att förhålla sig till nazismen.

I hermeneutisk anda vill Östling skapa förståelse för och mening i en historisk process, snarare än att fastställa några entydiga orsakssammanhang. Hans grundläggande frågor kretsar kring hur ett ideologiskt och intellektuellt klimat formades i övergången mellan krigsslut och fredstid. Här blir begreppshistorikern Reinhart Kosellecks förståelse av erfarenhet som ett ”närvarande förflutet” en central teoretisk utgångspunkt. Det är växelverkan mellan tolkningen av en nära historisk erfarenhet (nazismen) och förväntan och

föreställningar om framtiden (svensk efterkrigstid) som intresserar Östling. I denna växelverkan formas också – med Östlings beteckning – sensmoralen, det vill säga i detta fall de slutsatser som drogs av erfarenheten av nazismen. I avhandlingen bildar sensmoralen ett slags brygga mellan dåtid och framtid, och den är undersökningens centrum.

Avhandlingens empiriska delar handlar på ett motsvarande sätt om vad nazismen var, enligt svenska texter från framför allt 1940-talet, om vilka lärdomar som fanns att dra av den nazistiska epoken och slutligen om vilka konsekvenser dessa lärdomar hade för det framtida samhällsbygget. För att rekonstruera tolkningarna har Östling till att börja med gått till dåtida ordböcker och lexikon och han undersöker karakteristiker av nazismen i ett bredare tidningsmaterial och djupare analyser av nazismen i ett antal böcker utgivna under perioden. Nazismen beskrevs i dessa texter som en nationalistisk och irrationell våldsideoologi, som ett slags brott i civilisationsutvecklingen och en återgång till ett lägre stadium. Vad vi i senare tid har kommit att se som helt centrala sidor av det nazistiska Tyskland – rasismen, antisemitismen och Förintelsen – hade en mera perifer plats i de dåtida analyserna, visar Östling. Raspolitik och antisemitism framställdes snarare som en konsekvens av en urspårad tysk nationalism.

Det är alltså en av Östlings centrala teser att bilden av den tyska nazismen som primärt irrationell och bakåtsträvande påverkade svensk efterkrigstida idédebatt och politik. I avhandlingen är skolpolitiken och juridiken två fält som får illustrera detta, och här också i komparation med motsvarande diskurser efter 1945 i Västtyskland. I efterkrigstidens svenska skola skulle nationalistiska och auktoritära utbildningsideal ersättas av en fostran av fria och kritiska individer ("Demokratin har ingen nytta av osjälvständiga massmänniskor", som det hette i en statlig utredning 1948.) Vad gäller juridiken visar Östling hur debatten om nazismen förstärkte en svensk rättspositivism som framställdes som ett modernt och rationellt alternativ till ett mystifierande naturrättstänkande. Författarens poäng är att naturrätt, liksom konservativa bildningsideal, i svensk – men inte i tysk – debatt kom att kopplas till "den nazistiska associationsfären", det vill säga de var företeelser som genom delar av sitt påstådda innehåll – till exempel nationalism eller irrationalism – förknippades med nazismen och brännmärktes.

Denna utstötningmekanism gällde också personer i den svenska offentligheten. I avhandlingen ges konkreta exempel i form av kortare biografier över svenskar som på ett eller annat sätt brännmärktes efter kriget. Graden av marginalisering varierade. Östling skriver om vad han kallar absolut stigmatisering av de svenska "fullblodsnazisterna" (Birger Furugård, Sven Olov Lindholm, Per Engdahl med flera) och om den partiella stigmatiseringen av dem som visat stor förståelse för Nazityskland men som efter kriget försökte

dra sig undan till det opolitiska (Fredrik Böök, Sven Hedin, Zarah Leander). Mest komplex är beskrivningen av vad som betecknas som sekundär stigmatisering; här angreps, menar Östling, personer som på ett eller annat sätt förknippades med nazistiska värden, även om de själva inte varit bekännande nazisympatisörer eller till och med varit antinazister. Bland exemplen nämns den tysk-judiske flyktingen och filosofen Erich Wittenberg, som ansågs representera ideal och traditioner som visserligen inte i sig var nazistiska, men som kunde associeras till nazismen: tysknationell konservatism och filosofisk idealism. Andra exempel i avhandlingen är litteraturkritikern Sten Selander och filosofen Hans Ruin. De gemensamma dragen hos de sekundärt stigmatiserade, skriver Östling, var bland annat en "borgerlig tendens" och en dragning åt en "konservativ eller traditionalistisk uppfattning" (s. 141) samtidigt som de ofta hade strävat efter att skilja mellan nazisternas Tyskland och ett anständigt "andra Tyskland".

Enligt Östling sköttes vakhållningen mot de föregivet nazistanstrukna av en ny generation kulturradikaler som flyttade fram sina positioner efter kriget och som menade sig representera politisk demokrati, rationalistisk modernitet och sekularism – här fanns bland många andra *Dagens Nyheters* chefredaktör Herbert Tingsten och Uppsalafilosofen Ingemar Hedenius. Men stigmatiseringen handlade alltså inte bara om en brännmärkning av enskilda personer, utan också om att hela traditioner och tankelinjer misskrediterades, skriver Östling. Utstötningen byggde på att nazismen i svensk efterkrigsdebatt associerades med kontinental idealism, tysk romantik och konservativ nationalism. I ett större sammanhang, menar författaren, rörde det sig om två intellektuella strömningar som stod mot varandra: å ena sidan en kulturradikal upplysningstradition, som stod stark i Sverige efter 1945, och å andra sidan en idealistisk-romantisk tradition som var på väg att förlora och som marginaliserades genom att anklagas för kopplingar till nazismen. Man kan till exempel se nazianklagelserna mot tonsättaren Kurt Atterberg som ett led i uppgörelsen med nationalromantiken eller anklagelserna mot Sten Selander som en följd av att denne ifrågasatt den litterära modernismen, hävdar Östling.

Avhandlingen rör sig genom de olika kapitlen över ett brett ideologiskt och kulturellt fält och fördjupar bilden av en kursomläggning kring 1945. Östling diskuterar hur den svenska tolkningen av nazismens väsen kom att påverka inte bara undervisning och juridik utan också arkitektur, filosofi och andra vetenskaper. På område efter område ställdes en vinnande svensk "rationalistisk modernitet" mot de mera konservativa ideal som ansågs ha harmonierat med den nazistiska ordningen. Östling redovisar också hur den svenska utlandsorienteringen vändes från den tyska och mot den engelskspråkiga världen samt vilka konsekvenser detta hade för bland annat receptionen av utländsk skönlitteratur. En närläsning av Tysklandsreportage av Viktor Vinde, Barbro

Alving och Stig Dagerman ger dessutom inblick i svenska uppfattningar om tyskt ansvar och tysk skuldproblematik.

Nazismens sensmoral tecknar sammantaget bilden av ett svenskt efterkrigslandskap, där en kulturradikal upplysningsrationalism kom att dominera det offentliga samtalet. Det var i och för sig inte så, menar Östling, att erfarenheterna från nazismen på ett enkelt sätt formade efterkrigstidens föreställningsvärld. Men, som han formulerar det, erfarenheterna – och nazismens sensmoral – *underminerade* varje försök att utmana kulturradikalismen. Kampen mot nazismen blev också en språngbräda för en ny generation av radikala intellektuella. Nazismens svenska sensmoral banade väg för en "hegemonisk åsiktsformation" (s. 280) som Östling fångar med begrepp som rationalism, materialism, värdenihilism, rättspositivism och så vidare. En rad konservativa ideal (idealism, absoluta värden, naturrätt med flera) betraktades däremot som nazistiskt besmittade och förlorade sin plats i svensk offentlighet. En förutsättning för detta var den dominerande dåtida tolkningen att nazismen framför allt var en nationalistisk och irrationell rörelse utan koppling till det moderna – nazismen framställdes snarare som "det modernas radikala motpol" (s. 98). Detta innebar i sin tur att det modernitetstänkande som präglade den framväxande välfärdsstaten kunde gå mer eller mindre oantastat genom 1940-talet. Slutsatsen blir att bejakandet av moderniteten i svensk efterkrigstid också handlade om sättet att förhålla sig till nazismen.

Det ska genast sägas att Johan Östling skrivit en infallsrik och i positiv mening originell avhandling med brett anslag och syntetiska ambitioner. Och det är befriande att läsa en forskare som inte uppehåller sig vid detaljerna så till den grad att helheten går förlorad. Östling har förmågan att initierat föra läsaren genom en komplex teoretisk och empirisk terräng. Det gäller de inledande kapitlens centrala diskussioner om erfarenhetsbegreppet och om nazismens historiografi och framväxten av skilda nationella "berättelser" om nazitiden. Det gäller också ambitionen att teckna bilden av en svensk offentlighet, en bild vars mångfald bara kunnat antydast i denna recension. En av avhandlingens stora förtjänster är att den demonstrerar hur de lärdomar som drogs i Sverige av nazismen och andra världskriget i hög grad handlade om det *svenska* ideologiska landskapet åren kring 1945 och om svenska förhållanden till moderniteten. I takt med förskjutningar i detta landskap har också lärdomarna, nazismens sensmoral, förändrats. Det skulle exempelvis dröja flera decennier innan antisemitismen, rasismen och Förintelsen kom att ses som de centrala sidorna av det nazistiska Tyskland. Då inleddes också en diskussion om eventuella beröringspunkter mellan Nazityskland och det dåtida Sverige, till exempel i form av rashygien. Östling visar förtjänstfullt hur historiska händelser bearbetas mot bakgrund av en ständigt skiftande samtid.

Men den frimodighet som tycks driva författaren, och som också gör *Nazismens sensmoral* läsvärd, är enligt min mening samtidigt avhandlingens centrala problem. Östling driver sin tes hårt: nazismens sensmoral utmynnade i en "hegemonisk åsiktsformation", kulturradikalismen kom att påverka "nästan alla kunskapsfält", den "politiska och intellektuella ordningen" svängde om. Men var kursomläggningen verkligen så fullständig som författaren påstår? Banade erfarenheten från nazismen så entydigt väg för ett radikalt modernitetsanspråk i svensk efterkrigstid? Frågan är om Östlings bok – som avhandlingstext betraktad – lyckas balansera mellan argumentation och empiriskt underlag.

Problemet, misstänker jag, hänger för det första samman med att författarens val att skriva en bred och tilltalande bok i någon mån har gått ut över den vetenskapliga precisionen. Östling ägnar flera sidor åt sina inspirationskällor och sin historiesyn, medan avhandlingen å andra sidan saknar en samlad och explicit diskussion om konkreta metodfrågor. Alltför ofta saknas också resonemang om hur källorna valts ut och om deras representativitet. Vi får till exempel inte veta vad som gör de sex dåtida böcker om Nazityskland som analyseras närmare i kapitel två till särskilt "signifikativa texter". Sammantaget säger sig nämligen Östling ha hittat hundratals titlar om Nazityskland och kriget, varav ett fyrtiotal enligt hans egna kriterier mera direkt kan relateras till avhandlingens teman. I redovisningen av pressklipp i samma kapitel är det också oklart hur vanligt eller ovanligt ett specifikt argument eller en beskrivning var. Den för avhandlingen viktiga delstudien av svensk skolpolitik vilar huvudsakligen på tre betänkanden från offentliga utredningar (och på sekundärlitteratur) medan exempelvis utredningsarkiven lämnats obeaktade. Det är möjligt att Östlings underlag är tillräckligt – men problemet i dessa och en del andra exempel är bristen på genomskinlighet. I brist på diskussion om urvalskriterier, generaliserbarhet och alternativ empiri får vi helt enkelt lita på de val författaren gjort. Det är inte helt tillfredsställande i en avhandling.

En annan risk är att Östlings avhandling – trots en bredd i empirin – bygger på ett alltför selektivt underlag. Mitt intryck är att författaren, i sin ambition att belägga tesen om nazismens sensmoral och den vinnande kulturradikalismen, har bortsett från möjliga motexempel. Östling lyfter exempelvis fram uppslutningen efter 1945 bakom rationalistisk modernitet och den svenska välfärdsstaten – men placerar striderna kring välfärdsstatens principer, som under planhushållningsdebatten, mera i bakgrunden. Han betonar kulturradikalernas uppgörelse med konventioner och traditionalism – men diskuterar inte det starka genusmönstret och det bestående svenska hemmafruidealet eller för den skull klappjakten på homosexuella under 1950-talet. Han nämner kontinuiteten för en modernistisk svensk arkitektur – men missar att det efter kriget också förekom kritik mot funktionalismens rationalism och anonymitet.¹

1. Exempelvis i *Byggmästaren* våren 1945 – en tidning som Östling själv hänvisar till.

Ett annat väl kategoriskt påstående gäller den tolkning av nazismen som enbart anti-modern som Östling menar gjordes i Sverige – det ”kom aldrig på fråga” att koppla den till något slags modernitet (s. 98). Mina stickprov i Östlings källmaterial (pressklippen) öppnar för en annan tolkning. Hur ska man till exempel förstå kommentarer från 1946 om att ”den moderna tekniken med sin effektivitetsdyrkan gjort människan till en siffra” i Nazityskland, om Hitlerstaten som ”ett folk av robotar” och om Eichmann som ”en stor byråkrat”?² Bland pressklippen finns också texter som komplicerar Östlings bild av rättspositivismens genomslag i Sverige – kommentarer som att Nürnbergprocessen innebar en återuppbyggnad av moraliska värden, att staten inte får stå över moralen och att ”naturrätt” och ”människovärde” erkänts som auktoriteter genom Nürnbergprocessen.³

Dessa spridda exempel är sannolikt inte mera representativa än Östlings, men antyder att en bredare undersökning kunde ha gett författaren ett mindre entydigt resultat. Uppslutningen efter 1945 kring ”moderna” värden som rationalitet, effektivitet, anti-idealism och så vidare var sannolikt knappast så generell som Östling gör gällande, och nazismens sensmoral var därmed också mera tvetydig. Likaså förefaller det alltför kategoriskt att, som författaren i en av sina mera drastiska formuleringar gör, ställa ett vinnande skräv av ”socialreformatoriska experter och statsanknutna intellektuella” mot en tillbakapressad ”bildningsborgerlighet” och ”fria tänkare” (s. 283f.). Efterkrigstidens kulturella och politiska klimat var mera sammansatt än så. Självfallet måste varje historiker sortera i sitt material och lyfta fram mönster. Och otvivelaktigt förstärktes efter kriget förställningen om värdet av demokrati och upplysning och rationalitet samtidigt som välfärdsstaten konsoliderades. Östling är något väsentligt på spåren när han kopplar denna efterkrigstida utveckling till erfarenheter från de föregående åren. Men jag kan inte se att han kan belägga uppkomsten av en ”hegemonisk åsiktsformation” i den nazistiska sensmoralens kölvatten. Viljan att driva en tes borde här ha ställts mot ”historiens besvärande mångfald”, för att använda en av författarens egna formuleringar i boken. Nu har önskan att skriva en berättelse utan glapp och sprickor lett till förenklingar.

Min huvudsakliga invändning mot avhandlingen handlar alltså om ett alltför stort avstånd mellan övergripande tolkningar och det empiriska underlaget. Avsaknaden av en fylligare metod- och materialdiskussion förstärker detta intryck. Man kunde också, som en mindre anmärkning, ha önskat en större distans till tidigare forskning i vissa delar av boken, eller åtminstone ett tydligare

2. Citat från *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och *Sydsvenska Dagbladet* 1946, hämtade från Sigtunastiftelsens klipparkiv, O4a, Krigsförbrytare och utredning därom (=Nürnbergprocessen) 1945–1948. Det är oklart om Östling använt sig av just detta signum eftersom detaljerade hänvisningar till klipparkivet saknas.

3. *Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningen*, *ibid.*

förhållningssätt till sekundärlitteraturen. Det gäller framför allt avsnittet om skolpolitiken, där Östlings tolkning i hög grad ansluter till Gunnar Richardsons studier. En viktig inspirationskälla har även varit Alf W. Johanssons diskussion om nazismens betydelse för svensk efterkrigsideologi ("nazismen förstörde förutsättningarna för motstånd mot modernism"⁴) och om Herbert Tingstens antifascism som grund för kritiken mot konservatism och traditionalism. Detta framhålls också av Östling, som däremot tydligare kunde ha redovisat originaliteten i den egna tolkningen. Ett dilemma är slutligen också författarens sparsmakade problematisering av själva modernitetsbegreppet. Det är förstås förvånande med tanke på avhandlingens centrala tes om kopplingen mellan nazismens sensmoral och efterkrigstidens förhållande till det moderna. En diskussion om modernitetens – och modernitetskritikens – olika dimensioner hade möjligen också öppnat för den mera sammansatta beskrivning av det kulturella och ideologiska landskapet som jag efterlyst här.⁵

Trots dessa invändningar är slutintrycket att Johan Östling har skrivit en viktig avhandling och levererat väsentliga argument för en fortsatt diskussion om Sverige och nazismen och om svensk efterkrigstid. Författarens beläsenhet och höga ambitioner imponerar, och det grundläggande forskningsmässiga hantverket är väl utfört – vad gäller formalia finns endast marginella anmärkningar att göra. Målsättningen att analysera hur det offentliga samtalet formades i ett samspel mellan historisk erfarenhet och framtidsperspektiv är – för en svensk avhandling – både originell och konstruktiv. Här lyckas Östling just med sin avsikt att skapa förståelse för en politisk och kulturell process. Detta är en avhandling som på allvar tar sig an frågan om det förflutnas ständiga närvaro i samtiden.

Mattias Tydén*

4. Johansson med en formulering lånad av Martin Broszat: Alf W. Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget* (Stockholm 1995) s. 226.

5. Jfr Martin Wiklund, *I det modernas landskap: historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv 2002), som bland annat diskuterar hur kritiken kunde vändas mot vissa sidor av det moderna samhället, medan andra samtidigt bejakades.

* Fakultetsopponent.